

NEURODIVERGENS HALLGATÓK A FELSŐOKTATÁSBAN

TÓSZEGI ZSÓFIA JÚLIA

PTE BTK NTI, Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs

Beérkezett: 2023. október 9., elfogadva: 2023. november 20.

A tanulmány az Inklúzió Folyamatelvű Modelljét használva mutatja be a Pécsi Tudományegyetem (PTE) speciális képzési igényű hallgatóit, fókuszba helyezve a neurodiverzitást. A Neptun Egyesített Oktatási Rendszer hallgatói adatainak ($N = 47\,194$) tízéves idősoros elemzése során az előnyben részesített hallgatói csoportok összehasonlításakor azonosítható különbségeket vizsgálja. Elemzi a felvételi arányokat és a karok közti megoszlást a belépéskor (bemenet), a támogató tényezőket hasonlítja össze a képzés során (folyamat), és a teljesítménymutatókat nézi a programból való kilépéskor (kimenet). Eredményeinkből kiderül, hogy az előnyben részesített hallgatói csoportok között a legnagyobb arányban a neurodivergens hallgatók jelennek meg. Adatelemzésünk alátámasztja azt a meglehetősen meglepő eredményt, hogy a neurodivergens hallgatók a legnagyobb valószínűséggel végeznek sikeresen a PTE-n, és a legkevésbé valószínű, hogy tanulmányaik során fél éveket halasztanak.

Kulcsszavak: neurodiverzitás, felsőoktatás, az Inklúzió Folyamatelvű Modellje, speciális képzési igényű hallgatók

This study is using the Process Model of Inclusion to present educational data of student groups with special needs, with a particular focus on students with neurodiversity at the University of Pécs, Hungary (UP). A 10-year time-series analysis of student data from the Neptun Unified Education System ($N = 47\,194$) examines the differences that can be identified when comparing neurodivergent students to other student groups that received affirmative action. This paper analyses enrolment rates and the distribution across faculties at entry (input), compares supporting factors during study (process), and looks at performance indicators when exiting from programs (output). Our results show that neurodivergent students appear to be the most prevalent among the student groups with special needs. Our data analysis also confirms the rather surprising result that neurodivergent students are the most likely to graduate successfully from UP and the least likely to defer semesters during their studies.

Keywords: neurodiversity, higher education, Process Model of Inclusion, students with specific learning differences

Levelező szerző: Tószegi Zsófia Júlia, Pécsi Tudományegyetem, Neveléstudományi Intézet, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: toszegi.zsofia@pte.hu

Bevezetés

Tanulmányunk az Inklúzió Folyamatelvű Modellje alapján jellemzi a Pécsi Tudományegyetemen (PTE) végzett *speciális képzési igényű*, köztük *neurodivergens* hallgatói csoportokat. Célunk annak a feltárása, hogy tízéves időtávlatot tekintve milyen változások azonosíthatók a különböző felsőoktatásban előnyben részesített hallgatói csoportok összevetésével. A Neptun Tanulmányi Rendszerben fellelhető *képzési adatokra* támaszkodva a neurodivergens hallgatói csoport belépésének arányaira, előrehaladásának hátterére és eredményességi mutatóira láthatunk rá. A döntően leíró statisztikák¹ kiindulópontot jelentenek a jelenleg is zajló kvalitatív vizsgálatokhoz.

A sokszínűség, befogadás és neurodiverzitás értelmezési keretei a felsőoktatásban

Napjaink felsőoktatási intézményei egyre változatosabb hallgatói csoportokat fogadnak, így egyre pontosodó értelmezési keret szükséges a *diverzitás* és az *inklúzió* megértéséhez, sikeres kiépítéséhez.

Sokszínűség alatt azokat az *egyéni különbségeket* értjük (pl. személyiség, előzetes tudás, képességek és élettapasztalatok), melyek keresztmetszetet alkotnak a *csoportos/társadalmi különbségekkel* (pl. származási ország, nemzetiségi és etnikai hovatartozás, szociális helyzet, nem, valamint kulturális, politikai vagy vallási hovatartozás), amik együttesen befolyásolják életünket, identitásunkat és kapcsolatainkat (AACU 2021). A sokszínűség és a vele együtt megkerülhetetlen *differenciálás* a felsőoktatási politika és kutatás egyik legintenzívebben vitatott témája (Reichert 2009; Teichler 2010; Trow 1979).

Inklúzió, avagy kölcsönös befogadás alatt ebben a tanulmányban azt értjük, hogy *mindenki* – esetünkben minden pécsi egyetemi polgár, aki felvételt nyert vagy munkaviszonyban áll a PTE-vel – *idetartozik, elfogadott és támogatott* (Swartz et al. 2002). Az inklúzió tágabb értelemben az a sikeres együttélési forma, mely során az egyéni különbségek és sokszínűségek tisztelete alapvetés, de az egyéni szükségletek figyelembevételével. Egy olyan társadalmi és intézményi stratégia, mely mindenki számára előnyökkel jár (Varga 2015).

A befogadás fókuszában lévő csoportok lehatárolását és a diverzitás értelmezését a felsőoktatásban is az aktuális földrajzi környezet, a kulturális örökség és a jogszabályrendszer befolyásolja (Varga et al. 2021a). Mindezek alapján ezért is beszélhetünk *helyileg meghatározott kisebbségekről* (locally defined minorities), mely fontos ahhoz, hogy hatékony megközelítéseket keressünk a felsőoktatás szociális dimenziójának erősítésére (Tupan-Wenno et al. 2016). A felsőoktatási inklúzióval foglalkozó kutatások egy része a helyben élő kisebbségek esélyegyenlőségi törekvéseire fókuszál (Harris–Lee 2019; Stout et al. 2018). Számos kutatás a bevándorlók nyelvi, kulturális és vallási sajátosságait és befogadását vizsgálja a felsőoktatás nemzetköziesítése és a migráció kontextusában (Guo–Jamal 2007; Brooks–Waters 2011; Kristen–Reimer–Kogan 2008). Szintén találkozhatunk a *speciális képzési szükségletű* hallgatók befogadását és minden egyetemi polgár életét meg-

¹ Köszönet Erát Dávidnak az SPSS statisztikai elemzésben nyújtott segítségért.

könnyítő egyetemes tervezés (universal design of learning) kutatásával (Evans et al. 2017; Burgstahler 2015).

A magyarországi vizsgálatok hátrányos helyzetű és roma/cigány egyetemisták, valamint fogyatékkal élő, illetve külföldi hallgatók felsőoktatási lehetőségeit elemezték (Hrabéczi–Pusztai 2020; Varga–Deli–Fodor 2019; Varga et al. 2021b; Fazekas 2021; Vitéz 2021; Varga–Trendl 2022; Szabóné Pongrácz 2023). E tanulmányban különös figyelmet szentelünk azon egyetemi hallgatóknak, akik a neurodiverzitás ernyője alá tartoznak, melyek közé ebben a kutatásban minden olyan sajátos képzési szükségletű avagy különleges bánásmódot igénylő hallgató sorolható, aki a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény 108. §-ában a „tanulási- és pszichés-fejlődési zavar” kategóriába tartozik.

Singer (1999) ausztrál aktivista értelmezésében – akinek a nevéhez fűződik ez a fogalom – a neurodiverzitást a magas intellektusú autizmus spektrumon diagnosztizált (Autism Spectrum Condition, ASC) személyekre használta, de napjainkra tovább tágult az értelmezési keret más veleszületett fejlődési és szerzett mentális állapotok befogadásának irányába. A neurodiverzitásra vonatkozó fogalmi tisztázást a felsőoktatás kontextusában egy megelőző tanulmányban már megtettük (Tószegi–Erat–Varga 2023). Itt azt fontos hangsúlyozni, hogy a hazai jogszabályok szemléletével ellentétben a magukat neurodivergensnek tartó embertársaink kognitív feldolgozásukra, szociális-érzelmi képességeikre és készségeikre nem mint betegségekre vagy fogyatékosra tekintenek, hanem azt vélik, hogy különleges mentális működéseik egy másfajta agyi huzalozásnak köszönhetőek, mely az emberiség körülbelül egyötödét érinti. Doyle biopszichoszociális modellje kihangsúlyozza a neurodivergensek kognitív erősségeit is, melyekre a tanulás-szervezés során építenünk volna célszerű a köz- és felsőoktatásban egyaránt (Doyle 2020).

Vizsgálati módszerek

A PTE-n zajlott az a vizsgálat, mely a Neptun adatbázis 2010 és 2019 között regisztrált adatai alapján valamennyi képzéssel rendelkező hallgatóra (68 602 fő) és képzési sávra (83 067 db) kiterjedt (Varga–Deli–Fodor 2019; Varga–Vitéz–Széll 2021b). Ez az elemzés a hallgatók Neptunban elérhető személyes és képzési adatain alapult, s háttérváltozóként jelent meg az előnyben részesítés. Az előnyben részesített hallgatókat öt kategóriába sorolta az elemzés a Neptun adatbázist statisztikai kódokban értelmezve: (1) tanulási-pszichés fejlődési zavarral élők, (2) hátrányos helyzetűek, (3) testi/értelmi fogyatékkal élők,² (4) gyermeket vállalók és (5) egyéb hátránnyal élők. További háttérváltozóként kezelték a kapott juttatásokat (ösztöndíj, kollégium) és az adott képzés státuszát is.

² Anomáliának bizonyult az első statisztikai elemzés során az a tény, miszerint a (3) testi-értelmi fogyatékoságot egy gyűjtőkategóriába sorolta a Neptun adatbázis alapján a háttérváltozókat felállító statisztikus csoport, akik érthetően a hazai fogyatékos személyek jogairól szóló törvény kategóriáit követhették. A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény 108. §-a már nem harmonizál a „testi-értelmi fogyatékkal élők” kategóriával, mert e törvény definíciója szerint a *fogyatékosággal élő hallgató* (jelentkező) az, aki „mozgásszervi, érzékszervi vagy beszéd-fogyatékos, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd.” Ebből a jogszabályból láthatjuk, hogy az „értelmi fogyatékoság” itt már nem is említett kategória, azaz a törvény nem számít értelmileg akadályozott, valójában még *batárövezeti* intellektusú hallgatókra sem (IQ70-85), akikhez már a közoktatásban sem rendelgyógypedagógiai fejlesztést.

Kutatásunk másodelemzi azokat a személyeket, akiknek már valamilyen módon lezárt az oktatási pályája. Az eredeti vizsgálat első (1) kategóriájában szerepöket ebben a másodelemzésben *neurodivergensnek* neveztük át, ez a legnagyobb számú és leglátensebb hallgatói csoport. Adatbázisunkban ebbe a csoportba főként tanulási zavarral (pl. diszlexia, diszkalkulia, diszgráfia) és figyelemzavarral (AD[H]D) diagnosztizált, egykor „sajátos nevelési igényű” (SNI-s) tanulók tartoznak. A jelen statisztikai adatlemzésben a *neurodivergens* Neptun kategóriában limitációnak bizonyult, hogy az adatbázis fent említett anomáliája miatt a neurodiverzitás egyik alcsoportját, az *autizmus spektrum kondícióval* (ASC) élő magas intellektusú hallgatókat nem tudtuk leválasztani a (3)-as háttérváltozóról, azaz a „testi/értelmi fogyatékkal élők” csoportjáról. Velük együtt a neurodivergens hallgatói csoport még kb. évi átlag 5–7 fővel bővülne a Támogató Szolgálat jelenlegi 22 000 összhallgatóval nyilvántartott, 236 sajátos nevelési igényű hallgatóra eső ASC-s személyek száma alapján. Elemzésünk szempontjából külön fókuszot kapott a *sajátos képzési igényű hallgatók* adatainak vizsgálata a többi előnyben részesített csoporthoz hasonlítva, mely az eredeti elemzés szerint az (1)+(3) kategóriák együttesen. A (3)-as kategóriába a többi „klasszikus” fogyatékosági kategória tartozik, valamint az eredeti (véleményem szerint téves besorolási koncepció miatt) a *magas intellektusú autizmus spektrum kondícióval élők is* (ASC).

Az adatelemzés során megtapasztalt korlátozó tényezőkből is leszűrhető, hogy fontos volna a szemléletváltás a hazai felsőoktatást irányító jogszabályozásban, hogy a *neurodiverzitást* egy olyan interszekcionalitásban megjelenő *háttérváltozónak* tekinthessük, mely *nem feltétlenül jár együtt fogyatékosággal*, mégis joggal élhető meg a tanulmányokat hátráltató tényezőnek, *sajátos képzési igénynek* az épségista, erősen szelektív s a differenciálást, mentesítést, többletidőt és segédeszközöket (accommodations) gyakran nem szakszerűen és méltányosan érvényesítő oktatási rendszereinkben (Baker–Leonard 2017). Éppen ezért a Neptun egységes tanulmányi rendszer háttérváltozóinak megnevezését, valamint a felsőoktatási törvény kategóriáit is felülvizsgálatra és módosításra javasoljuk a jövőbeni adatelemzések pontosítása érdekében. Másodelemzésünk végső elemszáma: $N = 47\,194$ fő az elvégzett adattisztítás után.

Kutatási kérdések

Vizsgálatunk célja a már végzett sajátos képzési igényű és azért előnyben részesített hallgatók képzési előmenetelének összevetése volt más hátránnyal érkező hallgatókéval, valamint a nem előnyben részesített többi hallgató képzési összmutatójával. Arra voltunk kíváncsiak az Inklúzió Folyamatelvű Modellje (Varga 2015) alapján, hogy milyen arányban lépnek be a vizsgált egyetemre a sajátos képzési igényű hallgatók, s hogyan alakul számuk a vizsgált évtizedben? Milyen szolgáltatások azonosíthatók be a Neptun adatbázis alapján, melyek vélhetően segítik a sikeres hallgatói előrehaladást? Milyen mértékben, időtávon, eredménnyel jutnak el a különböző hallgatói csoportok az egyetemi végzettségig?

Eredmények

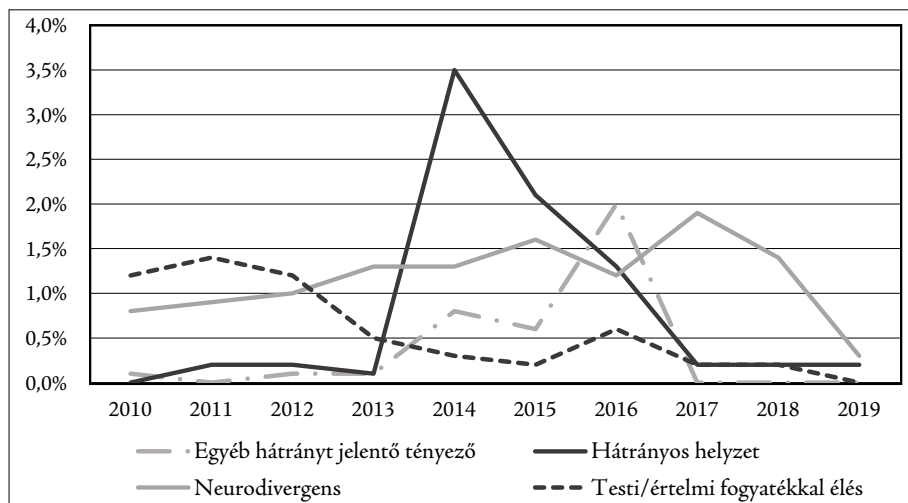
A vizsgálatunk fókuszában lévő *neurodivergens* hallgatók az előnyben részesített és hátránnyal küzdő hallgatói csoportok közül a legszámosabb csoport. Azaz az egyetemi fel-

vétel (*bemenet*) idejében is a sajátos képzési igényűek között ez a legmarkánsabb hallgatói csoport (*1. táblázat*).

1. táblázat: Egyéni kondíciók számokban összesítve az előnyben részesítés szempontjából

Egyéni kondíció	Szám	Százalék
Neurodivergens (ASC nélkül)	539	1,1
Testi/értelmi fogyatékkal élés (+ASC)	373	0,8
Hátrányos helyzet	379	0,8
Egyéb hátrányt jelentő tényező	165	0,3
Nincs hátrány / Nincs előnyben részesítés	45 738	96,9
Összesen	47 194	100,0

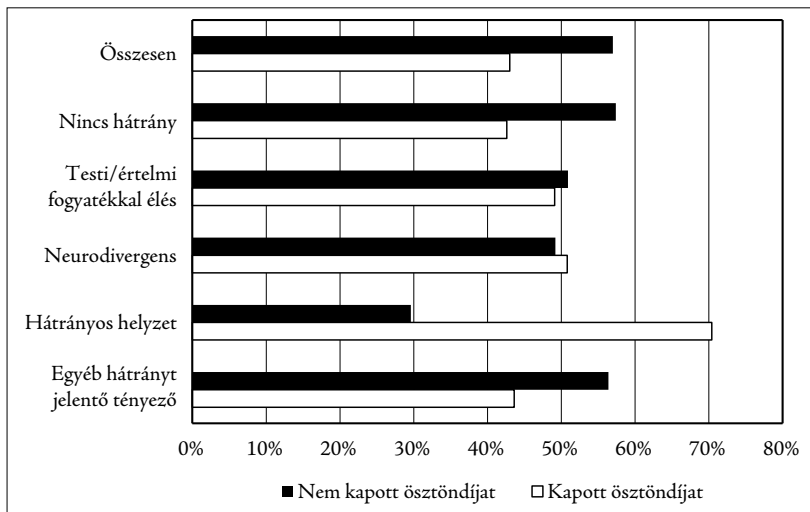
A kétváltozós elemzéseknél már idősorosan vizsgálhattuk a különféle kondíciók alakulását az előnyben részesítés tekintetében, s láthatjuk, hogy míg egyre növekszik a hátrány nélküliek létszáma, a különböző hátrányos helyzetű és fogyatékkal élő hallgatók aránya egy időben fordított U alakú trendet követ, a neurodivergens hallgatók esetében a 2015–2017-es csúcspont után ismét csökkent, a mozgás- és érzékszervi, valamint beszéd-fogyatékkal élők esetében egy folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, ami alól egyedül a 2016-os év kivétel, ahol nagyobb számban végeztek ebbe a populációba sorolható hallgatók (*1. ábra*).

1. ábra: A PTE-n előnyben részesített hallgatók számának alakulása grafikonon 2010–2019 között.

Forrás: saját szerkesztés

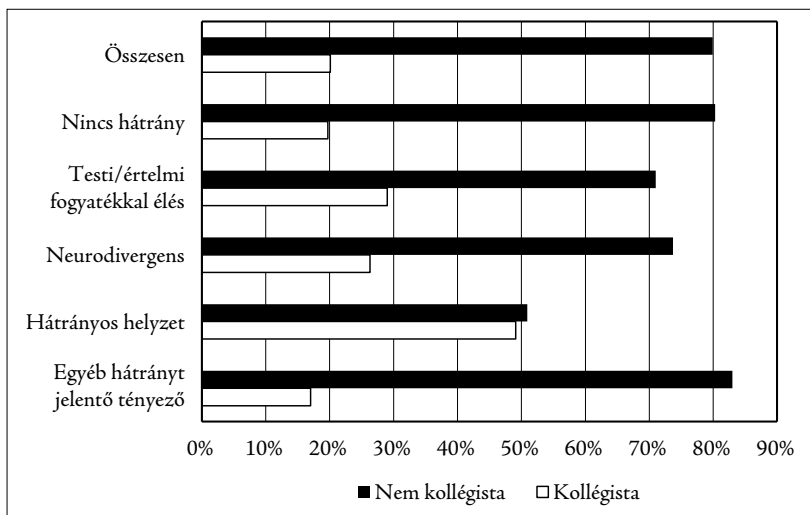
Az intézmény inkluzivitását az is mutatja, hogy a tanulmányi idő alatt (*folyamat*) mennyi támogatást kapnak a hátránnyal élő hallgatók. Ilyen támogatások között kiemel-

2. ábra: Az előnyben részesített hallgatói csoportok százalékos arányai az ösztöndíj-kondíció szerint. *Forrás: saját szerkesztés*

kedő szerepe van az ösztöndíjnak és kollégiumi elhelyezésnek, melyek csökkentik a hallgatók kiadásait és munkavállalásra fordított idejét. Az eredmények azt mutatják, hogy a neurodivergens hallgatói populáció közel fele ösztöndíjas, mely hasonló az egyéb fogyatékkal élő hallgatók közti aránnyal, itt csak a hátrányos és halmozottan hátrányos hallgatók azok, akiknek kétharmada részesül tanulmányi ösztöndíjban (2. ábra).

Elmondható, hogy a hátrány nélküli hallgatókhoz viszonyítva alig tér el a neurodivergens és más fogyatékkal élő hallgatók tanulmányi ösztöndíjjal való támogatá-

3. ábra: Az előnyben részesített hallgatói csoportok százalékos arányai a kollégiumi elhelyezés szerint. *Forrás: saját szerkesztés*

sa, azaz az anyagi támogatás inkább a hallgató családjának szociális-gazdasági helyzetével van összefüggésben.

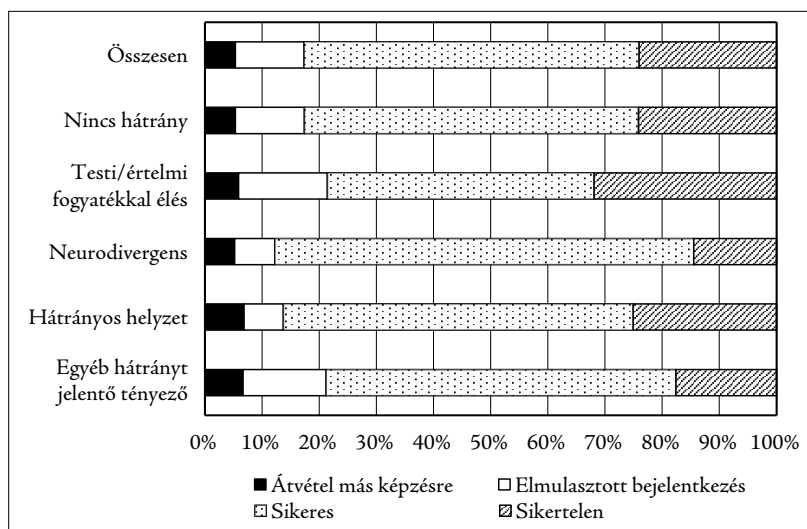
A neurodivergens személyek körében a kollégisták aránya valamivel nagyobb, mint a teljes hallgatóság körében (26,3%), náluk a testi és érzékszervi fogyatékossgal élők, illetve a hátrányos helyzetűek jutnak ennél nagyobb arányban kollégiumhoz, amit mobilitásuk és tájékozódási körülményeik, illetve szociális helyzetük tehet indokolttá. A számok mindenképp azt indikálják, hogy több kollégiumi férőhelyre volna szükség a PTE-n, mely elősegíthetné a felsőoktatásban alulreprezentált hallgatók megélhetését, tanulmányi helyzetét és jóllétét.

Az összehallgatói mintán a *kimenet* szempontjából az látható, hogy a 47 194 hallgatónak több mint fele, azaz 58,6%-a (27 653 fő) sikeresen elvégezte tanulmányait, de közel egynegyede, azaz 113 511 hallgató nem szerzett diplomát (24,1%). Ezenfelül 12% (5 671 fő) nem is jelentkezett be a Neptun adatbázisba aktív hallgatóként, 5,3% (2 519 fő) pedig átvételt nyert más képzésre (2. táblázat).

2. táblázat: Kimenetre vonatkozó hallgatói kategóriák

Kimenet	Szám	Százalék
Átvétel más képzésre	2 519	5,3
Elmulasztott bejelentkezés	5 671	12,0
Sikeres	27 653	58,6
Sikertelen	11 351	24,1
<i>Összesen</i>	<i>47 194</i>	<i>100,0</i>

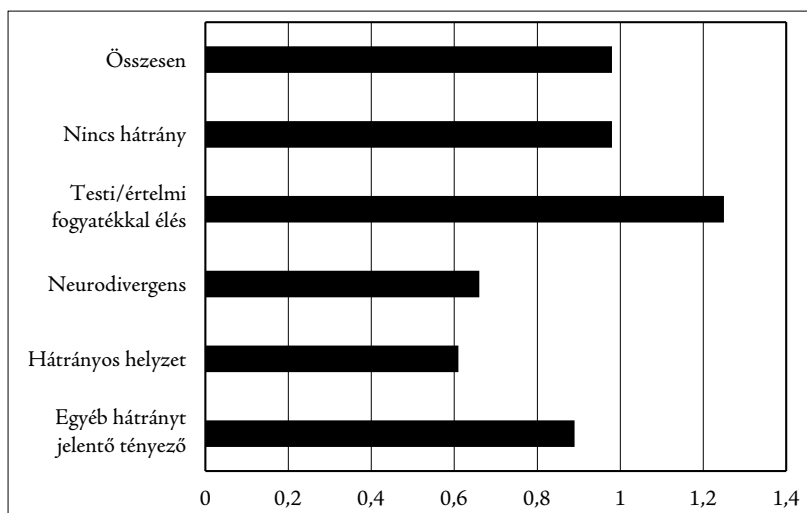
A kimeneti mutatók a neurodivergens és már előnyben részesített csoportok esetében nagy mértékben tanúskodnak arról, hogy működik-e intézményi stratégia, van-e az

4. ábra: A hallgatói csoportok százalékos arányai a képzés kimenete szerint. Forrás: saját szerkesztés

egyetemen a neurodivergens hallgatókat támogató program és kurzus, valamint hogy milyen stressz vagy többletidő, milyen felmentések árán sikerül abszolválni egy képzést.

A neurodivergens személyek esetében a képzés sikeres elvégzése a legnagyobb arányban van minden csoporthoz képest. A PTE ezen statisztikai eredménye nemcsak meglepő, de mindenképp szembe megy az épségizmus által közvetített sztereotípiáknak. Tehát a kimenet tekintetében nagyobb arányban (73,3%) végzett sikeresen a PTE-n az elmúlt tíz évben egy neurodivergens hallgató (pl. diszlexiás vagy ADHD-s egyetemista), mint más fogyatékkal élő (46,7%), s még annál is nagyobb arányban, mint egy átlag, nem előnyben részesített hallgató (58,6%).

5. ábra: A passzív félévnek átlagos száma az előnyben részesített hallgatói csoportok esetében.

Forrás: saját szerkesztés

Kutatásunk szintén meglepő eredménye, hogy a tévhit ellenére a passzív félévnek átlagos száma is a neurodivergens személyek esetében alacsonyabb, mint a teljes PTE-átlag. Eszerint nem alátámasztható az a hiedelem, miszerint tovább tartana, ezért kevésbé gazdaságos az előnyben részesített neurodivergens hallgatók képzése, hiszen a tízéves adataink azt mutatják, hogy több neurodivergens végzett időre, mint amennyi hátrány nélküli átlag egyetemi hallgató. Ez megerősíti az előző kutatások eredményét (Hrabéczy–Pusztay 2020), miszerint longitudinális adatok szerint a fogyatékkal élő hallgatók képzési ideje nem haladja meg egy átlag egyetemi hallgató képzési idejét. Viszont a PTE-s Neptunos adatok másodelemzése szerint a különféle mozgássérült és érzékszervi fogyatékkal, illetve krónikus betegséggel élő hallgatók az átlagnál valamivel nagyobb arányban szükséges, hogy igénybe vegyenek egy-egy passzívát szemesztert, s átlagosan 1,25 passzív szemeszterrel rendelkeznek, ami megérthető a változó egészségi állapotuk miatt.

Összegzés

Kutatói kérdésünk alapvetően az volt, hogy a PTE-n tíz év időtávlatban mi jellemzi a neurodivergens hallgatókat. A Neptun Egységes Tanulmányi Rendszer alapján történt statisztikai adatelemzéseink csak korlátozottan nyújtottak arra lehetőséget, hogy az inklúzió folyamatelvű modellje alapján jellemezzük az általunk vizsgált hallgatói csoportot más hallgatói csoportokkal összevetésben. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a *sajátos képzési igényű* hallgatók aránya a PTE-n összlétszámában alulreprezentált a nemzetközi felsőoktatási adatokhoz viszonyítva is (Clouder et al. 2020; Nieminen–Pesonen 2022), ezért továbbra is kulcsfontosságú az előnyben részesítésre vonatkozó jogszabályok és támogatások fenntartása, valamint a neurodivergens hallgatókat megcélzó intézményi szolgáltatási portfólió bővülése.

Adatelemzésünk rámutatott olyan számokban megragadható tényekre, minthogy a méltányosság szempontjából fókuszban lévő csoportok közül a *legnagyobb arányban jelennek meg a neurodivergens hallgatók*. Egyetemi előrehaladásuk során a kollégiumi szolgáltatásokból és ösztöndíjjuttatásokból nem kiugróan, de mégis magasabb mértékben részesülnek. További inkluzív szolgáltatásokról a Neptun adatok nem nyújtanak képet, jelenleg zajló kvalitatív (interjú, kérdőíves) adatfelvételünk éppen ezért ezekre a területekre fókuszál. A kutatás adatai azt mutatják, hogy a *neurodivergens hallgatók a legnagyobb valószínűséggel végeznek sikeresen a Pécsi Tudományegyetemen, és a legkevésbé valószínű, hogy tanulmányaik során féléveket passzívnak*.

A tanulmányban bemutatott makroelemzések eredményei még inkább indokoltá teszik, hogy az adatok mögé nézve az érintett hallgatókkal készített interjúk alapján e csoport láthatóan sikeres előrehaladásának okairól egy mélyebb képet kapjunk. Ez alapján szeretnénk látni, hogy vajon egyetemünk kultúrája és környezete képes-e ennyire befogadó lenni a speciális tanulási különbözőségek iránt, vagy az egyetemen működő Támogató Szolgáltatnak köszönhető-e a hallgatók érdekeinek érvényesítése és mentálhigiénés támogatása vagy a családoknak, szaktársaknak, esetleg a hallgatók rezilienciájának s pozitív pszichológiai tőkéjének (Masten 2001). Az is lehetséges, hogy mindezen protektív faktorok összefonódása segíti sikerre a vizsgált speciális képzési igényű, neurodivergens egyetemi hallgatókat.

IRODALOM

- AACU (2021) American Association of Colleges and Universities. <https://www.aacu.org/priorities/advancing-diversity-equity-and-inclusion>
- ARMSTRONG, T. (2011). *The power of neurodiversity: Unleashing the advantages of your differently wired brain* (published in hardcover as Neurodiversity). Da Capo Lifelong Books.
- BAKER, D. L. & LEONARD, B. (2017) Neuroethics and Higher Education. In: D. L. BAKER & B. LEONARD (eds) *Neuroethics in Higher Education Policy*. Palgrave Macmillan. pp. 1–17.
- BRACKEN, S. & NOVAK, K. (2019) *Transforming Higher Education Through Universal Design for Learning. An International Perspective*. Routledge.
- BROOKS, R. & WATERS, J. L. (2011) *Student Mobilities, Migration and the Internationalization of Higher Education*. London, Palgrave Macmillan.

- BURGSTAHLER, S. E. (2015) *Universal Design in Higher Education. From Principles to Practice*. Harvard Education Press.
- CLOUNDER, L., KARAKUS, M., CINOTTI, A., FERREYRE, M. V., FIERROS, G. A. & ROJO, P. (2020) Neurodiversity in higher education: A narrative synthesis. *Higher Education*, Vol. 80. pp. 757–778. <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00513-6>
- DOYLE, N. (2020) Neurodiversity at work: A biopsychosocial model and the impact on working adults. *British Medical Bulletin*, Vol. 135. No 2. pp. 108–125. <https://doi.org/10.1093/bmb/ldaa021>
- EVANS, N. J., BROIDO, E. M., BROWN, K. R. & WILKE, A. K. (2017) *Disability in Higher Education: A Social Justice Approach*. John Wiley & Sons.
- FAZEKAS Á. S. (2021) A felsőoktatáshoz történő hozzáférés és a felsőoktatásban való részvétel vizsgálata a fogyatékossgal élő személyek vonatkozásában. Az oktatási és tanulási környezet egyetemes tervezésének lehetőségei. In: PERLUSZ A. et al. (eds) *Fogyatékos emberek a 21. századi magyar társadalomban. Tanulmánykötet Bánfalvy Csaba tiszteletére*. Budapest, ELTE BGGYK. pp. 92–100.
- GUO, S. & JAMAL, Z. (2007) Nurturing Cultural Diversity in Higher Education: A Critical Review of Selected Models. *Canadian Journal of Higher Education*, Vol. 37. No. 2. pp. 27–49.
- HARRIS, T. M. & LEE, C. N. (2019) Advocate-Mentoring: A Communicative Response to Diversity in Higher Education. *Communication Education*, Vol. 68. No 1. pp. 103–131. <https://doi.org/10.1080/03634523.2018.1536272>
- HRABÉCZY A. & PUSZTAI G. (2020) Fogyatékossgal élő hallgatók tanulmányi pályafutása a felsőoktatási adminisztratív adatok tükrében. *Iskolakultúra*, Vol. 30. No 11. pp. 3–23.
- KRISTEN, C., REIMER, D. & KOGAN, I. (2008) Higher Education Entry of Turkish Immigrant Youth in Germany. *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 49. Nos 2–3. pp. 127–151. <https://doi.org/10.1177/0020715208088909>
- MASTEN, A. S. (2001) Ordinary magic: Resilience process in development. *American Psychologist*, Vol. 56. No 3. pp. 227–239.
- NIEMINEN, J. H. & PESONEN, H. V. (2022) Anti-ableist pedagogies in higher education: A systems approach. *Journal of University Teaching & Learning Practice*, Vol. 19. No. 4. <https://ro.uow.edu.au/jutlp/vol19/iss4/08>
- SCHWARTZ, I. S., SANDALL, S. R., ODOM, S. L., HORN, E. & BECKMAN, P. J. (2002) I know it when I see it: In search of a common definition of inclusion. In: S. L. ODOM (ed.) *Widening the Circle: Including Children with Disabilities in Preschool Programs*. New York, Teacher Collage Press. pp. 10–24.
- SINGER, J. (1999) “Why can’t you be normal for once in your life?” From a problem with no name to the emergence of a new category of difference. In: M. CORKER & S. FRENCH (eds) *Disability Discourse*. Open University Press. pp. 59–67.
- STOUT, R., ARCHIE, C., CROSS, D. & CARMAN, C. A. (2018) The relationship between faculty diversity and graduation rates in higher education. *Intercultural Education*, Vol. 29. No. 3. pp. 399–417. <https://doi.org/10.1080/14675986.2018.1437997>
- SZABÓNÉ PONGRÁCZ P. (2023) Különleges bánásmódot igénylő hallgatók a felsőoktatásban. In: KÖVECESNÉ GÖSI V., MAKKOS A., LŐRINCZ I. & BOGNÁR A. (eds) *Felsőoktatás-pedagógia a gyakorlatban: Módszertani kézikönyv*. Győr, Széchenyi István Egyetem. pp. 37–49.
- TEICHLER, U. (2010) Diversity of Higher Education. In: P. PETERSON, E. BAKER & B. McGAW (eds) *The International Encyclopedia of Education*. Elsevier. pp. 347–353. DOI: 10.1016/B978-0-08-044894-7.00824-1

- TOSZEGI, ZS., ERAT, D. & VARGA, A. (2023) Neurodiversity in Higher Education: Time Series Data Analysis of the Neptun Unified Education System. *Academic Notes*. [Publikálásra benyújtott kézirat.]
- TROW, M. (1979) Aspects of diversity in American higher education. In: H. J. GANS (ed.) *On the making of Americans: Essays in honor of David Riesman*. University of Philadelphia. pp. 270–290.
- TUPAN-WENNO, M., CAMILLERI, A. F., FRÖHLICH, M. & KING, S. (2016) *Effective Approaches to Enhancing the Social Dimension of Higher Education*. Malta, Knowledge Innovation Centre.
- VARGA A. (2015) *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Neveléstudományi Intézet. Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlisslocki Henrik Szakkollégium.
- VARGA A., DELI K. & FODOR B. (2019) A felsőoktatás befogadóvá válásának szemléleti kerete és gyakorlati megvalósítása a Pécsi Tudományegyetemen. *Educatio*, Vol. 28. No. 4. pp. 755–766.
- VARGA A. & TRENDL F. (2022) Roma Youth and Roma Societies in the Hungarian Higher Education in the Light of the Process Model of Inclusion. *Autonomy and Responsibility: Journal of Education Sciences*, Vol. 7. No. 1. pp. 19–36.
- VARGA A., VITÉZ K., ORSÓS I., FODOR, B. & HORVÁTH, G. (2021a) Diverzitás és inklúzió a felsőoktatásban. *Educatio*, Vol. 29. No. 3. pp. 449–464. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.3.8>
- VARGA A., VITÉZ K. & SZÉLL K. (2021b) Diverzitás és inklúzió jellemzői a Pécsi Tudományegyetemen. *Iskolakultúra*, Vol. 31. No. 4. pp. 45–62.
- VITÉZ K. (2021) Kutatás közben: Nemzetközi hallgatók és képzéseik vizsgálata a Pécsi Tudományegyetemen. In: CSERTI CSAPÓ T. (ed.) *8-9-10 Romológus Konferencia Tanulmánykötet*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Romológia Kutató Központ. pp.197–213.